

Тәшімова М.М.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан.

E-mail: monshak76@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0414-1292

ЗАМАНАУИ БАЛАЛАР ТЕАТРЫ ӨНЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОД

Аңдатпа. Бұл мақалада қуыршақ және балалар мен жасөспірімдер театрлары сахналарындағы жүріп жатқан қойылымдардың ұлттық болмыстың қалыптасуына етер әсері зерттеледі. Зерттеме авторы жер шарын мекендеген түрлі халықтардың өзіндік ұлттық ерекшеліктері, өмір сүру салты бар болғандықтан ұлттық коды болатыны заңды деген тоқтамға келеді. Мұның бәрі халқымыздың ата-бабадан мирас болып келе жатқан салттары мен дәстүрлерінде, ежелден келе жатқан халықтық фольклорымен астасып жатқан рухани құндылықтарымен тікелей байланысты. Яғни, бір ұлт екінші бір халықтан түрі мен сыртқы кейіпіндегі тұрқы ғана емес сонымен бірге жаратылыстан берілген болмыстары арқылы да ерекшеленуі тиіс. Әр халық өзінің бойындағы ана сүтімен дарыған ұлттық ерекшеліктері арқылы танылады. Адам өзінің бар жақсы қасиеттерін барынша сақтап қалар болса және бойындағы асыл қасиеттерін дамытса соғұрлым өз ұлтына пайдалы болмақ.

Бүгінгі тәуелсіздік таңы атып барлық рухани дүниелерімізге еркіндік берілген тұста біз нағыз қазақ болып қалу үшін барымызды салуымыз керек. Сахна мен экранға қазақтың ұлттық бояуы сіңген ән жырлары мен күйлері, аңыз, жыр, дастандарына құрылған мол мұралары көрерменнің сұранысын қамтамасыз етуі тиіс деп түйіндейді автор. Яғни, ұлттық құндылықтарды қалыптастыруды өте жас кезден бастау керек және оған балалар театрының етер әсері зор екенін спектакльдер талдау арқылы дәйектейді.

Кілт сөздер: Балалар театры, қуыршақ театры, ұлттық код, ұлттық болмыс, қойылым, режиссер, актерлік шеберлік, суретші.

Кіріспе. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы көпшілік халықтың санасына оң әсер етті. Өткеніміздің сипаты қандай болды? Бүгінгі күні кімбіз? Ертеңіміздің бағыты қалай болмақ? – деген сұрақтарға жауап іздеп толғандырды. Яғни, әрбір халық, жер бетіндегі көптеген ұлттар мен ұлыстардың арасында өзінің төл болмысын, ерекшелігін сақтап қалуы үшін жанталасады екен. Түрлі халықтардың өзіндік ұлттық ерекшеліктері, өмір сүру салты бар болғандықтан ұлттық коды болатыны заңды. Мұның бәрі ата-бабадан мирас болып келе жатқан өмір сүру салттары мен дәстүрлерінде, ежелден келе жатқан халықтық фольклорымен астасып жатқан рухани құндылықтарда екен. Жоғарыда аталған мақалада мемлекет басшысы: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу», – деп атап көрсеткен (Назарбаев, 2017). Ұлттық код мәселесі өте терең ұғымды қамтиды. Мәдениет қайраткері Б.Қайратұлы: «Ұлттық код дегеніміз – ұлттық болмыс. Яғни, бір халықты басқа халықтан ажыратып, танытатын және сол халықтың әлем қауымдастығы алдында басқаға ұқсамайтын таным-түсінігі мен бітім-болмысын айқындап тұратын сипаты. Бұл сипаттың ерекшелігі – дара халықтың жаратылысындағы айрықша

антропологиялық генезисінен бастап, ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан дәстүр-салты, мінез-құлқы, арман-мұраты, тілі мен ділі, тұрмыстық-шаруашылық негіздеріне дейін толық қамти алуында», – деп нақты атап көрсеткен пікіріне иланамыз (Қайратұлы Б, 2017). Бүгінгі күнгі кең байтақ әлемде жаһандандудың құрығына ілініп жұтылып кетпеуін ойлаған әр халық (әсіресе саны аз халықтар) өзінің ежелден келе жатқан рухани-тектік қасиеттерін барынша жаңғырта түсіп, өзінің жеке дара кодына сүйеніп бүгінгі күнгі ғаламдағы елдермен рухани және адамдық қасиеттерімен бәсекелесуге барын салып бағу керек деген ой түйеді автор. Яғни, ұлттық код, ұлттық жадыны жаңғырту арқылы санамыздағы рухани құлдықтан құтыла алатынымызды сөйлейді ел ағалары.

Ұлттық код деген ұғымның ең басында – ұлттың тілі тұр. Одан кейін ұлттың жады, ұлттық ерекшеліктер мен қасиеттер болып жалғаса бермек. Бір сөзбен айтқанда бәсекеге төтеп бере алатын нағыз қазақ болып қалу қажет дегенге тоқтаймыз. Қазақ деген ақын халық, батыр халық, қонақжай да текті халық дейміз. Жеті атаға дейін қыз алып, қыз беріспейтін ұлттық қасиетімізді бүгінгі күнге дейін ұстанып келе жатқанымызға дамыған елдердің барлығы таңғала, қызығада қызғана қарайтыны желпіндіргенмен, ел боп қалу жолында көптеген мәселелеріміз де жоқ емес. Берісі 150 жыл орыс бодандығында болғанымыз, қазақ елін көптеген ұлттық қасиеттеріміз бен ұлттық салт-дәстүрлерімізден айырғаны шындық. Көреалмаушылық, еліктегіштік, көрсеқызарлық пен жалқаулық сияқты жаман қасиеттердің қазақтың бойына қайдан келгенін филология ғылымдарының докторы Мекемтас Мырзахметұлы нақты дәлелдермен көрсетіп береді. Батыс-сібір гинерал губернаторы М. Сперанскийдің «Сексеуіл» әдісін ұсынып, соны патшаның мақұлдағаны... Қазақты бірімен-бірін таластырып, қырқыстырып қойғанын, сол уақытта ұлтымыздың мінез рухының қалай бұзылғанын нақтылықпен айтқан дәлелдеріне жүрегіңіз қан жылайтыны сөзсіз.

Дегенмен, тәуелсіздігімізді алуымыз біздің санамыздың жаңғыруына оң әсер етті, көптеген дүниелерімізді құрдымға жібермей сақтап ала алғанымызға Жаратқанның алдында ғазиз басымызды иген халықпыз. Оған іштей қуанып Алла жар айтып жүргеніміз сондықтан. Ендігі мәселе жаңғыру мен жаңару. Жәй ғана емес, нағыз қазақ болып, ақын да батыр қазақ болып рухани жаңғыру. Бұл жаңғырудың жөні саяқ. Осы күнге дейін салғырттықпен мән бермей келген кейбір құндылықтарымыз баға жетпейтін байлық екенін санамызға салып түсіне жаңғырамыз. «Менталитет немесе діл (лат. *menta* – жан құрылымы) – ойлаудың үлгісі, этностың, әлеуметтік топтың, индивидтің жалпы рухани мінез-құлқы. Сондай-ақ діл халықтың этникалық бірлігі мен оның басқа ұлттық құрылымдардан ерекшелігін тану болып табылады», – деген анықтамаға ерекше мән беруге тиіспіз (wikipedia, 2014). Қазақтың рухани мінез құлқын қалыптастыру сонау бала кезден басталуы тиіс. Тек қаны ғана емес, жан дүниесі мен рухы қазақ отбасында ұлттық мінез бен болмыс өзінен-өзі қалыптасатыны белгілі. Бұған ата-ана барынша мән беруі тиіс.

Қазақ халқының ұлттық мүдделерін жаңғырту жолында мемлекеттік деңгейде көптеген жұмыстар жүргізіліп жатыр. 2004 жылғы «Мәдени мұра», 2013 жылғы «Халық – тарих толқынында» бағдарламалары аясында көптеген тарихи мәдени дүниелерімізге мән беріліп оң жолға қойылды. Төл тарихымызға қатысты әлемдегі

архивтерден жиналған дүниелер ғылыми зерттеуге түсіп күпті көңілімізді бір демедік. Осы ретте ел президенті Қ.К.Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын өзі жазуға тиіс. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді, – деп атап көрсетті» (Тоқаев, 2021). Одан әрі ол: «Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Бүгінгі тарихымыз 1991 жылмен немесе 1936 жылмен өлшенбейді. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде де осы жерде өмір сүрген, өсіп-өнген», – деп өмір сүріп отырған ұлы даланың заңды иелеріне ұлттық мүддені мықтап қолға алу керектігін ескерте кеткен (Тоқаев, 2021). «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді», – деп бүгінгі ел болып сөз етіп отырған бағыт пен бағдардың негізі ұлттығымызда, елдігімізде жатқанын нақтылай түседі президент (Тоқаев, 2021). Осындайда атақты ғалым П.П.Семенов-Тянь-Шанскийдің «Қазақтарды оқытып қажеті жоқ, олардың салт-дәстүрлері тұнып тұрған білім» деген ақжарма сөзі еріксіз есіңе түседі. Ол қазақ арасында жүріп көзі жеткен дүниесіне оң бағасын беріп кеткен демократ. Мұндай пікірлерді көршілес отырған түркі тілдес халықтардан талай рет естігенімізге көңіл қуанатыны сөзсіз.

Материалдар мен әдістері. Зерттемеде салыстырмалы-сараптамалық, ғылыми-жүйелеу, баяндау, талдау және кешенді зерттеу сияқты әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып балалар театры сахнасындағы «Қаңбақ шал» ертегісі (Мем. қуыршақ теат. Алматы), В.Тихвинскийдің «Ат тұяғын тай басар» («Алақай», Ақтөбе.) қойылымдарындағы ұлттық кодты айқындадық. Балалар театрындағы ұлттық код мәселесін анықтау үшін оның шығу тегінің қайдан бастау алып жатқанын отандық ғалымдар А.Ақтанова, Ә.Тәжібаев, Б.Ыбырайым. Ш.Ахметовтың пікірлеріне сүйене отырып нақтыладық. Ойымызды айқындай түсу үшін рухани дүниелерден бастау алып жатқан ұлттық кодтың түп-тамырына мән бердік. Бүгінгі күні жас көрермендердің бойында ұлттық болмысты қалыптастыру барысындағы көркемдік шешімдер зерттеуде кеңінен сөз болды. Әдебиетші ғалымдардың, қоғам қайраткерлерінің пікіріне құлақ түре отырып балалар театрындағы ұлттық кодты жас жеткіншектің бойына қалай сіңіруге болатыны жөнінде ой түйдік. Соның нәтижесінде төмендегідей пікірге келіп, театр сахнасындағы спектакльдерді сөз ете отырып рецензиялық талдаулар жасалды.

Зерттеу нәтижесі. Біз сөз етіп отырған ұлттық құндылықтар мен руханият негізінен жас нәресте кезден сіңірілуі тиіс деген пікірдеміз. «На земле нет народа, матери которого не пели бы «бесік жыры» – «колыбельные песни» (Матыжанов, 2020:92). «Колыбельные песни» выполняют важную воспитательную роль с первых дней рождения ребенка, когда он впитывает всю прелесть слов и мелодий, слушая их, поэтому колыбельные песни можно рассматривать в качестве одного из фундаментальных жанровых видов детского фольклора», – деген тұжырымдамасы тереңнен тамыр тартып тұр (Матыжанов, 2020:93). Яғни, ұлттық кодтың тамыры бесік жырында жатыр дегенге саяды. Еліміздегі қуыршақ, Балалар мен жасөспірімдер, Жастар

театрларының рөлі орасан екені даусыз. Әр жастағы көрермен балалардың санасына ұлттық рухты құюдың көркем жолы театр сахнасы арқылы әсер ету. Осы ретте кішкентай баланың санасына ұлы даланың заңды қожайыны кең байтақ жер мен елдің иесі қазақ баласы екенін қорғасындай құйып беретін драмалық шығармалар мен қойылымдар ауадай қажет. Одан әрі драматургиялық дүниелердің жеткізе алмаған тұсын режиссура арқылы толықтыру шығармашылық үрдіс арқылы жасала береді.

Ал, біз сөз етіп отырған қасиеттердің барлығы жас нәресте кезден дарып, қалыптасатыны сөзсіз. Осы ретте әр түрлі жастағы балалардың жас ерекшелігіне қарай сұрыпталып қойылған балаларға арналған спектакльдер, балалар киносы мен мультфильмдері, балалар әдебиеті (балалар өлеңдері, әндері, драматургиясы) мен балалар биінің (хореография) әсері мол. Мұның бәрінің бастауында халық өнері мен ұлттық фольклордың алатын орны орасан зор. Тіпті кеңес өкіметінің қылышынан қан тамып тұрған тұсындағы саяси шығармалармен қоса ұлттық дүниелеріміз түрлі ертегілер, Алдар көсе, Қожанасыр секілді фольклорлық кейіпкерлері жайындағы аңыздар, әңгімелер, жырлар мен дастандар негізінде жазылған дүниелер театр сахнасында қойылды немесе көркем фильмдер түсіріліп отырды. «Балаларға арналған драмалық туындылардың қазіргі таңдағы қалыптасуына негіз болған, рухани уызы ауыз әдебиетіндегі балалар айтысы, ертегілер, ойындық фольклоры, мақал-мәтелдері, шешендік сөздердегі диалогтар мен монологтар екені белгілі. Қазақ балалар драматургиясының үздік деген туындылары да халықтық үлгідегі шығармалар негізінде туған. Мәселен, М.Ақынжановтың «Алтын сақа» пьесасы халық ертегісінің ізімен жазылса, Ш.Құсайыновтың «Алдар көсе», Б.Соқпақбаевтың «Тапқыр Қожанасыр туындылары аңыз-әңгімелер желісімен туған пьесалар» (Ақтанова, 2011: 49) – деп нақты мысалдармен дөп баса дәлелдейді ғалым. Осы ретте Ә.Табылдиев мектеп сахнасына арналған инсценировкалары туралы былай деп ой бөліседі: «Орта мектеп сахнасына арнап эпостық шығармалардың инсценировкаларын көркемдеп қою керекті нәрсе. Мектепте эпостық шығармалардың инсценировкаларын толық түрінде және үзінді ретінде қуыршақ театры арқылы көркемдеп көрсетудің тәрбиелік, ұйымдастырушылық мәні зор», – деген пікірі ойымызды нақтылай түседі (Табылдиев 1995: 63). Үш автордың пікірін салыстыра қарасақ олар бірін-бірі толықтырып, ой топшылаулардың тереңдеп бара жатқанына көзіміз жетеді.

Талқылануы. Еліміздегі алпыстан астам мемлекеттік және жеке театрлар өз миссияларын орындап, рухани өміріміз бен танымымызғашама шарқынша қызмет етіп келеді. Әсіресе соңғы кезде ерекше көзге түсіп отырған жас актерлеріміздің бастамалары көңілімізге қонады. Актриса Айгүл Иманбаеваның («АИ театры»), актер Азамат Сатыпалдының («28 театры»), жас режиссер Фархад Молдағалидың («StartDrama» театр лабораториясы), жас режиссер Антон Зайцевтың («Тотальный театр»), облыстық театрлар Семейдің «Дариға-ай», Қызылорда мен Өскеменнің «Жастар театрларының» басы қасында жүрген шығармашыл топтардың дені өрімдей әртістер екендігі қуантады. Олар өздерінің театр алаңдары мен лабораторияларында көптеген тәжірибелер жасап, эксперименттік қойылымдар қойып бағуда. Жасалып жатқан эксперименттердің нәтижесі жаман емес. Осындайда «Жас келсе іске!» деген қазақтың сөзіне мән бересіз. Олар өздерінің жеке театрлары арқылы

түрлі шығармашылық ізденістерге барып жүр. Осы ретте біздің алдымызда тұрған бір мәселе, біз балаларға арналған қойылымдарға соңғы бес жылда ғана мән бере бастағанымызды айтқым келеді. Кеңес дәуірінде Қуыршақ театры мен академиялық драма театрларының көрермендерінің арасы тым алшақ болды. Дені кіші жастағы бүлдіршіндерге арналған, сосынғысы үлкендерге арнап қойылған спектакльдер. Біздер осы екі аралықтағы әр түрлі жастағы жасөспірімдер мен жастарды ұмытып кеттік немесе жіті мән беріп қадағаламай келеміз.

Күні бүгінге дейін елімізде балалар мен жасөспірімдердің қазақ тілді жалғыз Ғабит Мүсірепов атындағы Балалар мен жасөспірімдер театры жұмыс істеп келді. Ендігісі, Шымкенттің қуыршақ театры өзінің шығармашылық аясын кеңейтіп, Шымкент қалалық қуыршақ және жасөспірімдер театры болғанына көп уақыт өткен жоқ. Бүгінгі күні ол ұжым өздерінің статустарына қарай репертуар түзу жолында еңбек етуде. Режиссер Асхат Маемиров басқаратын Нұр-Сұлтан қаласының Музыкалық балалар мен жасөспірімдер театрының ашылуы Нұрсұлтандық жас өспірімдерге рухани базарлық болғаны рас. Кең байтақ Қазақстанның түкпір-түкпірінен балаларға арналған театрлар ашылып әр жастағы баланың жас ерекшелігіне қарай репертуар түзсе, ондай қойылымдардың қазақ баласына берері көп. Ал, Алматыдағы Мемлекеттік қуыршақ театры соңғы бес-сегіз жыл көлемінде үлкендерге арналған қойылымдарды көркемдеп шығармашылық қанатын тыңнан сермегеніне куә болдық. Жас режиссерлердің шығармашылық жанашатрактаровқалары шет елдік фестивальдерге қатысып театр мамандарынан жоғары баға алып жүлделі орындармен оралғанына ел болып қуанып отырмыз. Ендігі, бұл театр жоғарыда аталған мәселелерді қолға алып бүлдіршіндер мен үлкен жастағылар арасындағы түрлі жастағы жасөспірімдерге арналған, яғни жас ерекшелігіне қарай репертуар түзуді қолға алып шығармашылық сұрлеуге түскен жайы бар.

Әлқисса, жоғарыда сөз еткен ұлттық кодтың мақсат-мүдделеріне қайта ораламыз. Қайсы театр болмасын өзінің ұлттық құндылықтарына аса мән беретін кездің келгенін жоғарыда сөз еттік. Яғни, жас өспірім жеткіншектердің санасына ізгіліктің нәрін құятын бірден-бір орын балалар театры екені бесенеден белгілі. Осы бағытта көптеген жұмыстардың жүргізілуі қазақ баласы үшін пайдалы болмақ. Осы ретте президент Қ.Тоқаевтың «Ата-анасымен бірге ауласына ағаш екпеген, үлкендердің жан-жануарға мейірімін көрмеген, кішкентайынан табиғатты аялауға дағдыланбаған бала өскенде туған жеріне жаны ашымайды. Мәселе экологияда емес – отаншылдықта, заңда емес – санада», – деген сөзін қаперімізге алсақ нұр үстіне нұр болмақ (Тоқаев, 2021). Қазақтың ауасы мен суын, тауы мен тасын, өзені мен көлін қызғыштай қорғайтын ұрпақ тәрбиелеу оңай емес. Дегенмен, ата-ана мен мектеп бастап, театр сахнасындағы қойылым арқылы баланың санасына әсер ете алатынымызға шүбә келтірмейміз. «Елі мен жерін сүю үшін жас ұрпақ байтақ Қазақстанның ғажайып жауһарларын білуге тиіс. Батыста Бозжыра мен Шерқала, күнгейде Ақсу-Жабағылы мен Сайрам-Өгем, Жетісуда Хан Тәңірі мен Шарын, Көлсай мен Қайыңды, Қапал-Арасан, Алтынемел мен Бұрхан бұлақ, шығыста Мұзтау мен Шыңғыстау, Марқакөл мен Рахман қайнары, Арқада Бурабай мен Баянауыл, Ұлытау мен Қарқаралы, теріскейде Имантау мен Айыртау және басқа да көрікті жерлеріміз жетіп артылады. Жер

жәннатын алыстан іздеудің қажеті жоқ. Жастарға осындай керемет табиғатымызды танытып, оны қадірлеуге баулуымыз керек» (Тоқаев, 2021). Елбасының бұл сөзі Қазақ балалар театрларына, Қазақ киносы мен анимациясына, Балалар әдебиеті мен Балалар ақындарына, қазақ телевидениесіндегі интеллектуалды балалар хабарлары қаперіне алуы керек арнайы берілген тапсырма. Одан әрі М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, қолжазба бөлімі әзірлеген жүз томдық «Балалар сөзі» атты ғылыми басылымның қаны қазақ баласы үшін берері мол. Өйткені бұл мол мұра әр түрлі жастағы оқырман мен көрермен үшін керемет материалдар жиынтығы болып отыр. Ә.Тәжібаевтың: «Сөйте тұра біз қазақтың драмалық поэзиясын (драматургиясын) тереңдей қарауға, оның ұлттық халықтық тегін сырттан емес, іштен іздеуге, яғни халықтың бай дәстүрлерінің жалғасы және дамуы ретінде іздеуге тиістіміз. Онсыз даму заңдылығын дұрыс таппаған болар едік», – деген сөздерін басшылыққа ала отырып қазақ балалар драматургиясының бүгінгі қалыптасуын ауыз әдебиетімен байланыстырамыз (Тәжібаев, 1971). Қазақтың ауыз әдебиеті рухани дүниелердің кені. Қазақ халқы фольклорлық дүниелерге бай болғандықтан, алыстан сермеп өзгенікін таңсық көрудің еш қажеті жоқ.

«Ұлттық код – ең алдымен, тілде, сосын дәстүріміз бен салтымызды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетте. ...Ұлттық кодымызда ізгілік, адалдық, перзенттік инабаттылық, адамгершілік, парыз, этикет, ақыл-парасаттылық кеңінен өрістеген, молынан қамтылған. ...«Ұлттық кодымызда ұят категориясы бар. Бесіктен белі шықпаған баладан бастап, ұят боладыны айтып өсірген ата-ана баласын жақсылық пен жауыздықтың бөлінетінін айтып, мінезін қалыптастырады» (Байдалы, 2017). Ж.Байдалының сөзі кісіні ойландыратыны сөзсіз. Бұл пікірлерді зерттеу жұмысымызға үзінді ретінде неге алып отырмыз. Балалар тақырыбына қатысты салада жүрген көзі қарақты азаматтардың барлығыпәтуәлі сөзге құлақ асуы керекгін баса айтар едік.

Ал, рухани дүниелеріміздің қайнар көзі болып саналатын әр халықтың ауыз әдебиетімен, этнографиясымен жас күнінен сусындату баланың бойында ұлттық мінез бен болмыстың өзінен-өзі қалыптасуына, еш қиындықсыз алып келетініне көзіміз жеткен. Осы ретте белгілі аниматор-режиссер Қайырғали Қасымов: «Халық ұрпақты кішкентайынан тәрбиелейтін құндылықты жаратып қойған. Жеті жасқа дейін ертегі, он үш жасқа дейін батырлар жыры, он үш жастан бастап лиро-эпостық жырмен тәрбиелеген», – деп режиссер осы жүйе бойынша жұмыс істеуді ұсынады (Қасымов, 2013). Және бұл пікір соңғы уақытта қолға алынып біраз жұмыстар жүргізілді. Р.Нұрғалиев қазақ комедиясының жанрлық ерекшелігін саралай келіп: «Сөз жоқ, қазақ драматургиясының барлық жанрларының негізгі қайнар көзі, алтын арқауы, күре тамыры – ауыз әдебиеті үлгілері, фольклордың сан алуан нұсқалары. Әлем драматургиясы мектебінен тиянақты сабақ алған қазақ қаламгерлері ұлттық топырақтағы берекелі дәстүрлерді жаңашылдықпен дамыта білді» (Нұрғалиев, 1991). Ғалымның бұл ойы жоғары айтқан пікірімізді дәйектей түседі. Қайсы ел болмасын ертеден келе жатқан ауыз әдебиетіндегі өлеңдер мен жырлардың бала ойының дамуы үшін алатын ролі орасан. Ертегі бала қиялын ұшқырлап, ақылын дамытатыны сөзсіз. «Баланың жас ерекшелігімен сәйкес, нәресте, сәби, бөбек, бүлдіршін, ұлан, жеткіншек

жасөспірім деп аталған. Балалар әдебиетін мектептегі сыныпқа бөлуді басшылыққа алып 1) Мектеп жасына дейінгі әдебиет 2) Бастауыш сыныптарға арналған әдебиет 3) Орта сыныптарға арналған әдебиет 4) Жоғары сыныптарға арналған әдебиет», – деп ғалым өз зерттеуінде қарапайым әрі ұғынықты бөлген (Ақтанова, 2011). Мәселен, жас бүлдіршінге арналған қойылымды орта сыныптарға арналған қойылыммен алмастыра алмайтынымызды қатаң ескеруіміз қажет.

Қазақтың халық ертегілерінің кейіпкерлері: Қаңбақ шал, Қожанасыр, Алдар көсе, Ер Төстік, Ханның сұлу қызы мен ұлы, Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір, Жалғыз көзді дәудің шытырманды оқиғаға толы өміріне, төрт түлік малы тіршілігінің мәні саналатын елде мал төлдері қатыстырылған ойынпаз кейіпкерлерге қызықпайтын бала кемде-кем. Жүйрік тұлпар, ботақан мен қошақан, лақ пен бұзау, құлдырандап жүгірген құлыншақ, аспанмен таласа қалықтап ұшатын бүркіт, қаршыға, бейбітшіліктің белгісіндей ақкөгершін мен қарлығаш қазақ балалар спектакльдерінің негізгі кейіпкерлеріне айнала алады. Төрт түлік мал мен оның төлдері, қыран бүркіт, үй жануарлары сияқты кейіпкерлер қазақ баласының ой-танымына барынша жақын екенін театр ұжымдары ескереді деген ойдамыз.

Осындай ұлттық дүниелердің бірі – «Қаңбақ шал». Қазақ халқының бай фольклорлық дүниесі негізінде О.Қошымовтың «Қаңбақ шалы» (реж. Ә.Әсімжанов, сур. Сидоров) Мемлекеттік қуыршақ театры сахнасында 1967 жылы қойылған болатын (Жуасбек, 2017: 138). Кейін режиссер Қ.Ешмұратова халықтық дүниені қайта сахналап, көп жылдар бойы мемлекеттік театр сахнасынан орын алып келеді. Режиссер немересіне ертегі айтып беретін әжелердің ерекшелігін ескеріп жаңаша форма іздепті. Сахнада әжелердің балаларға ертегіні кім айтатынына келісе алмай өзара дауласып жатуымен қойылым басталады. Актрисалар екі түрлі әженің қыңыр немесе салиқалы мінездерімен бірге, қызықты қылықтарын комедияға айналдырыпты. Қосәже Қарашаш Абуева мен Гүлжәмилә Ильясовалар ботақандарым, қошақандарым, балаларым деген тәтті де жұмсақ сөздерімен ертегісін айтып жатқанда қуыршақ-кейіпкерлер ертегіні көрсете бастауы шығарма оқиғасының өрбіп, актер ойынының жымдасып бір бүтінге айналып кетуі ұтымдышыққан. Кейігі уақытта жас актерлер Шоқан Құлназаров, Толқын Тілеулиева, Ақмарал Тәуекеловалар шығармашылық үштігі де тамаша өнер көрсетіп жүр. Балалар автор сөзін тыңдай отырып, оқиғаны сахнадан көреді. Қаңбақ шал, Кемпір, Түлкі, Дәулер – қойылым-ертегінің негізгі кейіпкерлері.

Сахнатүр қазақтың киіз үйінің ішкі көрінісі, жабдықтары арқылы беріліп, құрақ көрпе мен сүйкімді жастықтар балаларды еріксіз оқиғаға тарта түседі. Сахнаның эстетикалық әдебі толық сақталған киіз үйде оюлы дүниелерге тұнып тұр. Шаңырақ, уық, кереге, басқұр, шашақ, тұскиіз, жозы, торсық сияқты әсемдік бұйымдары бала көрерменнің киіз үй жайындағы білімін арттыратыны сөзсіз. Қаңбақ шал мен кемпірінің үстіндегі оюлы костюмдер, қарияның қысқа шапаны, басындағы бөрік, әженің бүрмелі көйлегі мен камзолы, басындағы кимешегі, аяқтарына киген мәсілері бәрі де ертегінің қазақыландырып әрлендіре түскен. Көрермен балалар тек ертегінің қызықты мазмұнын тамашалап, тыңдап ғана қоймай, қазақтың киім кию үлгісі мен қазақы тұрмысқа қаныға түсетіні, киіз үй жабдықтарын оңай ажырататыны, көп

дүниеге қанығып, тұшынатыны қойылымның құндылығы дер едік. Бүгінгі күні құрақ көрпелер мен киіз (войлок) бұйымдарының ұлттық бренд ретінде танылып, әлемді ауызға қаратып отырған шақта мұндай декорация көрермендерге оң әсер ететінін ерекше бағалаймыз.

Қойылымдағы ерекше шыққан кейіпкер – Дәу (Шохан Құлназаров) тау көтеретін күшті. Бұл жолы тіпті Дәудің әйелі (Қарашаш Абуева) де бар. Олар Қаңбақ шалға деген қастандықты бірге ойластырады. Қаңбақ шал – Г.Ильслова да қулығын үсті-үстіне асырып жатыр. Дәулердің үстеріне киген киімі көбінесе ашық түсті. Әйел Дәудің қып-қызыл шашы, аларған екі көзі жас көрермендерді сескендіретіндей. Ақсиган тістері үлкен ауыздарынан епедейсіз көрінеді. Балалардың мультфильмдерден үнемі көріп, жауыр болған Дәулерінен мүлдем басқаша көрініс тауыпты. Ертегі бірінен соң бірі өріліп бала көрерменді спектакль оқиғасына елітіп алып кетеді. Көптеген ертегілерде қу адамның символы саналатын Түлкі бейнесі оқиғаның шиеленісіне көмектесетін кейіпкер. Ол шалдың аулаған балығын ұрлап күнелтеді. Өзіне-өзі сенімді болған түлкі, қаңбақ шалдың ептілігінің арқасында Дәулерге жем болатын оқиға жас көрермендерді адал болуға, өтірік айтпауға шақырады. Қаңбақ шал күші жоқ әлсіз болғанмен тау көтеретін Дәулерді ақылдылығы мен ептілігінің арқасында жеңіп аман қалады. Ол соғысқыш, арамдық иелерін бір-бірімен қырқыстырып қойыпты. Ертегі балаларды ойлылыққа, әр істің орайын келтіре білетін епті болуға шақырады.

Қай елдің болмасын ұлттық коды мен болмысы халықтың ән, би, күй т.б. өнерімен етене байланысып жатыр. Соның бірі би көркем өнердің эстетика мен әсемдікке баулитын ерекше жанр саналады. Қазақтың көне билерінің бірі Қаражорға шет ел қазақтарымен бірге елге қайта оралып үлкен мен кішіге бірдей сіңіп, тойлардың әрін кіргізді. Қуыршақ театры өзінің «Тарқамайды тойымыз» (авторы Н.Оразалин) қойылымында осы биді ебін тауып пайдаланды. Қойылымда «Қаражорға» әніне атқа шапқан қыз-жігіттердің биі балаларды ерекше әсерге бөлегендігіне куә болдық. Актерлердің би билегендегі бірдей қимылдары, аттардың жарыса шапқаны, олардың аспанға атыла ұмтылғаны, ышқына кісінегендегі үні, тұяқтарының дүбірі көкпардың қалың додасын немесе бәйгені көз алдына алып келетін көріністер болатын. Міне, ұлттық нақыш пен ұлттық болмыс дегеніміздің тағы бір көрінісі. Осы ретте Ғ.Мүсірепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театры сахнасындағы І.Жансүгіровтің «Құлагер» (реж. Ф.Молдағали) қойылымында тұлпардың шабысын беретін сахнада залда отырған көрерменнің арқаланып, әруақтанып кететініне әркез куә боламыз. Бұл жәй процесс емес, қазақы ұлттық рухтың атой сала оянуы дер едік. Аттың жарысы мен додасын көрсе арқаланып, бір орында отыра алмайтын қазаққа мұндай көріністер әрдайым оң әсер ететінін кино және театр режиссерлері қаперінде ұстау қажет.

Осындай жағдайдың бірі Ақтөбе облыстық «Алақай» қуыршақ театрында да орын алғанына куә болдық. Елімізді әлемге танытып жүрген шығармашылығы мәнді театр ұжымдарының бірегейі ретінде мойындалған қуыршақ театрының М.Азов, В.Тихвинскийдің (аударған: М.Құрманалин, Е.Ашықбаев, суретшісі Ә.Құрманалина.) шығыс халық ертегі-аңызының желісімен жазылған «Ат тұяғын тай басар» қойылымы әлемнің көптеген елдерінде өткен қуыршақ театры фестиваль-

дерінде жүлделі орындарды иемденіп, қуыршақшы мамандардан оң баға алғаны тегін емес. Мұның бәрі Краснодар өлкесінен шақыртылған талантты режиссер Евгений Пермяковтың шығармашылық ізденістері мен инновациялық жаңаша шешімдерінің жемісі болатын.

Қойылымдағы сахна безендіру мен актерлердің костюмдері, қуыршақтардың жалпы тұрпаты барлығы да қазақы ұлттық нақышта шешілгені сахнаны байыта түскен. Режиссер қазақтың жан-дүниесін барынша жіті зерттегенге ұқсайды немесе театр ұжымы мақсаттарын нақты түсіндіріп, оң әсер ете білген. Шет елдік фестивальдерге көп сапар шегетін театр ұжымы әлемнің халқына қазақ болып өнер көрсеткенде ғана өз орнымызды тауып ерекшелене алатынымызды түсінген. Түрлі қазақы өрнектер мен әсемдік бұйымдары қойылымның қазақ елінен екендігін ерекшелеп тұрғаны сөзсіз. Актерлердің қазақ батырының дулығасы формасындағы бас киімдері өзінше әрлі. Баланың шыр етіп дүниеге келіп, бесікке салынуымен адамзаттың тіршілігі жалғасатынын киюластырып, жылқы малы төлінің құлындап дүниеге келуімен қойылым оқиғасының кестеленуі режиссерлік тамаша шешім болыпты. Адамзат пен жануардың дүниеге келуін салыстыра қарастырады драматургия желісі.

Спектакльде басты кейіпкер Құлын қуыршақтың басын қазақы ою үлгісімен келтіргені тың ізденістен туындаған. Құлын қуыршақты жүргізуші актер де құлынның шабысын әдемі әспеттеген. Оның төрт аяғы ерекше әдемі және төрт тұяғы сарт сұрт соғылып, тамаша әуенге ұласып көркемдікпен байй түскен. Оқиға осы құлынның төңірегінде өрбіп тартысқа толы қимыл-қозғалыспен өріліпті. Ана биелер мен айғыр бастаған бір топ жылқының бейнесі қойылымның ұлттық бояуын қоюлатқан. Өйткені жылқы дегенде елең етпейтін қазақ жоқ екенін ескерген шығармашылық топ аталған материалды қазақ көрерменінің болмысымен сәйкестендіріп, ұлттық рух сыйлап отыр. Жылқылардың жалы оның сұлулығының символы ретінде алынған. Ат байлайтын мама ағаш та оюмен бедерленіп қуыршақ аттармен сәні үндесіп келісе кеткен. Ат атаулысының шабысы, сәнді тұрқы бәрі пластикалық қимылмен беріліп, қазақтың күй әуеніне дүркірей шапқылағанда көрерменнің делебесін қоздыратыны қазақ музыкасының құдіретін дәлелдеді. Бұл қазақ көрерменінің рухани қалауын қанағаттандырды. Қойылымның жалпы лейтмотиві даңғырамен ұрылған темпті музыкамен көмкеріліпті. Табиғи музыка қойылым темпоритміне үлкен әсер беріп тұрады. Ұрмалы музыка аспабы даңғыраның дауысы мен музыкамен сүйемелдеуі аттардың шабысына, қасқырмен айқасына, жылқы баласының тәкаппарлығына дөп келіп, қойылымның эстетикалық құндылығын арттырыпты. Ондағы Қасқыр, Қоян, Жылқы, Бүркіт сынды кейіпкер қуыршақтардың жасалу жолы мен актерлердің қуыршақтарды ойнатуға ыңғайлы қиыстыруында тың ізденістер бар. Әсіресе Жыланның алдымен Қоянды арбауы, кейін қоянды құтқармақ болған Жылқы мен Жыланның шайқасуы сәнді пластика мен тартысқа құрылыпты. Бұл тұста көрерменнің делебесі қозып, жамандық пен жақсылықтың айқасына куә болып, жылқының сойылын соғып кететін көріністің мәнісі терең. Мықты режиссура, тамаша актерлік ойын мен терең ойдың жемісінен туындаған қуыршақтар мен келісті костюм инновациялық қойылымның түзілуіне алып келген. Сондықтан да

бұл спектакль тек қазақ көрермендеріне ғана емес, әлемдік деңгейде өнер көрсетіп, өз көрерменінің көзайымына айналып отыр.

Қорытынды. Ұлттық спорт Ат жарысы, көкпар, бәйге, садақ ату жамбы ату, теңге ілу т.б ойындар ұлттық рухты қалыптастырудың негізгі кілті болып саналады. ...«Ай – аттың басын бұрғанша, Жыл – жылқы аунап тұрғанша» деп қазақ өмірінің бәрін атпен байланыстырады. Ұлы даланың мұрагерлері елін ат үстінде жүріп қорғады», – деген пікір дәл осы араға дөп келіп тұр (Қазақстан, 2021). Қазақтың жан дүниесі тұлпармен рухтас болатыны сондықтан болар. Сөзіміздің төркіні қазақ театрларының сахнасында тұлпарлар жайындағы спектакльдердің сериясы қалыптасса да артықтық етпейді деген ой түйеміз. Ал, кино саласында жылқының қадір қасиеті, адаммен достығы жайында біршама қазақша кинолар түсірілген. Тұлпардың сұлулығын, жүйріктігін өрнектеп кино түсіру үрдісі тек қазақ картиналарында ғана емес әлемдегі түрлі халықтарда қалыптасқанын білеміз.

Бүгінгі күнгі еліміздегі саясат шын мәніндегі ақылды, жауынгер, адамгершілік қасиеті зор қазақ боп қалуды көздеп отыр. Қару асынып жауға қарсы шығатын емес ақыл мен парасаттың, жаңашылдықтың жауынгерлерін қалыптастыруға жауап беретін, бейбіт өмірді жақтайтын интеллектуалды өресі биік балалалар тәрбиелейтін драматургияны өз жолына қою. Мұның түп-тамыры сонау ата-бабаларымыздың ата кәсібімен, қазақы өмір сүру салтымен, қазақы болмысымен тікелей байланысты. Өйткені уақыттың өзі дәлелдеп бергендей басқа біреуге еліктеп ел бола алмайтынымызға көзіміз әбден жетті. Жер шарындағы халықтардың мәдениеті мен әдебиетіне қазақ болып үлес қосып, қазақы нақыштағы бай тілімен сөйлеп ойымызды жеткізе алатынымызға мақтаныш сезімі билейді.

ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған OR11465467 «Әдебиеттану және өнертану саласындағы қоғамдық сананы жаңғырту жағдайында жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру және инновациялық зерттеулер жүргізу: әлемдік тәжірибе және отандық практика» жобасы аясында жазылды.

Ташимова М.М.

Института литературы и искусств им. М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: monshak76@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0414-1292

Национальный код в искусстве современного театра

Аннотация. В статье исследуется влияние кукольных спектаклей и спектаклей на сценах детских и юношеских театров на формирование национальной идентичности. Автор исследования приходит к выводу, что разные народы мира имеют свои национальные особенности, образ жизни, поэтому существует национальный код. Все это напрямую связано с традициями и обычаями нашего народа, унаследованными от наших предков, духовными ценностями, которые переплетаются с древним фольклором. То есть один народ должен отличаться от другого не только внешне, но и характером.

Каждый народ известен своими национальными особенностями, которые передаются из поколения в поколение. Чем более человек сохраняет и развивает свои благородные качества, тем более он полезен своему народу.

Сегодня, с приобретением независимости, когда всем нашим духовным мирам предоставлена свобода, мы должны сделать все возможное, чтобы оставаться преданными своей национальной идентичности. Автор приходит к выводу, что богатое наследие казахских песен, кюев, легенды былин, воплощенных в казахском национальном колорите на сцене и экране, должно отвечать запросам публики. То есть формирование национального кода должно начинаться в очень раннем возрасте, и анализ спектаклей доказывает, что на его формирование большое влияние оказывает детский театр.

Ключевые слова: Детский театр, кукольный театр, национальный код, национальная идентичность, спектакль, режиссер, актерское мастерство, артист.

Tashimova M.M.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art.

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: monshak76@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0414-1292

National code in the art of contemporary children's theater

Abstract. The article examines the influence of puppet shows and performances on the stages of children's and youth theaters on the formation of national identity. The author of the study comes to the conclusion that different peoples of the world have their own national characteristics, way of life, therefore occurs a concept called national code. All this is directly related to the traditions and customs of our people, inherited from our ancestors, spiritual values that are intertwined with ancient folklore. That is, one nation should differ from another not only externally, but also in character.

Each nation is known for its national characteristics, which are passed down from generation to generation. The more a person retains and develops his noble qualities, the more useful he is to his people.

Today, with the acquisition of independence, when all of our spiritual worlds are given freedom, we must do everything possible to remain faithful to our national identity. The author comes to the conclusion that the rich heritage of Kazakh songs, kyuis, legends and epics, embodied in the Kazakh national colors on the stage and on the screen, should meet the needs of the public. Thus, the formation of the national code should begin at a very early age, and the analysis of the performances proves that children's theater has a great influence on its formation.

Keywords: Children's theater, puppet theater, national code, national identity, performance, director, acting, artist.

Информация об авторе:

Ташимова Манишук Маметжановна, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник отдела Театра и кино Института литературы и искусств им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан. E-mail: monshak76@mail.ru, ORCID:0000-0003-0414-1292

Әдебиет:

Ақтанова А. Балалар әдебиеті: Қазақ балалар драматургиясы мәселелері. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2011. – 200 б.

Жуасбек Е. Қазақ қуыршақ театры Алматы, 2017. – 200 б.

Қасымов Қ. Қазақ киносы қайда бет алды? (Дөңгелек үстел) // Айқын. – 2013, желтоқсан – 6.

Менталитет, діл. // <https://kk.wikipedia.org/wiki/>. 2021, қыркүйек – 14.

Матыжанов К.С. Казахский семейный фольклор. – Алматы: Қазақ университеті, 2020, – 374 с.

Назарбаев Н. Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру. (2017) // https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynun-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru/. 2017, сәуір – 12.

Нұрғалиев Р. Арқау. – Т1. Алматы: Жазушы, 1991, – 572 б.

Табылдыев Ә. Тағылым. Алматы: Рауан, 1995, – 235 б.

Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Жазушы, 1971, – 347 б.

Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. // <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qumbat/>. 2021, қазан – 16

Ұлттық код һәм қазақтың жады. // <https://egemen.kz/article/157327-ulttyq-kod-qam-qazaqtynh-dgady/>. 2017, тамыз – 24.

Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса ешқандай жаңғыру болмайды. // <https://qamshy.kz/article/22556-ulttyq-kod-ulttyq-madeniet-saqtalmasa-eshqanday-dganhghyru-bolmaydy>. 2017, сәуір – 17.

Ұлттық сана.Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. // <https://www.youtube.com/watch/>. Қазақстан арнасы, Айтуға оңай хабары, 2017, сәуір – 27.

Литература:

Актанова А. Детская проза: проблемы детской драматургии. – Астана: Фолиант, 2011. – 200 с.

Жуасбек Е. Казахский кукольный театр. Алматы. 2017. – 200 с.

Касымов К. Пути развития современного казахского кино // Айқын. – 2013, декабрь – 6.

Менталитет, душа. // <https://kk.wikipedia.org/wiki/>. 2021, сентябрь – 14.

Матыжанов К.С. Казахский семейный фольклор. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 374 с.

Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. // https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru/. 2017 апрель – 12.

Нурғалиев Р. Арқау. Жанры казахской драматургии. – Алматы: Жазушы, 1991. – 517 с.

Табылдыев Ф. Производственная практика. – Алматы: Рауан, 1995. – 235 с.

Тажибаев Ә. Развитие и становление казахской драматургии. – Алматы: Жазушы, 1985. – 347 с.

Токаев К. Независимость дороже всего. // <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat/>. 2021, октябрь – 16.

Национальный код и память народа. // <https://egemen.kz/article/157327-ulttyq-kod-qam-qazaqtynh-dgady/> 2017, август – 24.

Национальный код, национальная культура. // <https://qamshy.kz/article/22556-ulttyq-kod-ulttyq-madeniet-saqtalmasa-eshqanday-dganhghyru-bolmaydy>. 2017, апрель – 17.

Национальный интеллект. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. // <https://www.youtube.com/watch/> телеканал Қазақстан, программа Айтуға оңай. 2017, апрель – 27.

References:

Aqtanova A. (2011). *Balalar ädebieti: Qazaq balalar dramaturgiyası mäseleleri. Oqwquralı.* [Children's prose: Problems of children's drama]. Astana: Foliant. – 200 p. (In Kaz.).

Zhuasbek E. (2017). *Kazak kuyrshak teatri* [Kazakh puppet Theater]. Almaty. – 200 p. (In Kaz.).

Kasimov K. (2013). *Kazak kinosı qayda bet aldi?* [Ways of development of modern Kazakh cinema] // *Ayqın. december. – 6.* (In Kaz.).

Mentalitet, dil. [Mentality, soul]. // <https://kk.wikipedia.org/wiki/>. (2021). september. – 14. (In Kaz.)

Matyzyanov K. (2020). *Kazakhskiysemeynyyfol'klor.* [Kazakh family folklore]. – Almaty: Kazak, universiteti. – 374 p. (In Russ.).

Nazarmaev N. (2017). *Bolaşaqqa bağdar: rxwxanı jañğıry* [A look into the future: modernization of public consciousness] (https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru. april – 12. (In Kaz.).

Nurğaliev R. (1991). *Arqaw.* [Genres of Kazakh drama] – Almaty: Jazwşı. – 517 p. (In Kaz.)

Tabıldiev Ä. (1995). *Тағлым.* [Production practice] – Almaty: Rawan. – 235 p. (In Kaz.).

Täjiabaev Ä. (1985). *Qazaq dramaturgiyasınıñ damwı men qalıptaswı.* [Development and formation of Kazakh drama] – Almaty: Jazwşı. – 347 p. (In Kaz.).

Tokaev K. (2021). *Tauelsizdik–barinen–qymbat* [Independence is most expensive]. [egemen.kz: https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat/](https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat/). october – 16. (In Kaz.).

Kairatyly B. (2017). *Ulttyq–kod–qam–qazaqtynh–dgady* [National code and people's memory] <https://egemen.kz/article/157327-ulttyq-kod-qam-qazaqtynh-dgady/>. august – 24. (In Kaz.).

Baidaly J. *Ulttyq–kod–ulttyq–madeniet* [National code, national culture.] (2017). <https://qamshy.kz/article/22556-ulttyq-kod-ulttyq-madeniet-saqtalmasa-eshqanday-dganhghyru-bolmaydy>. april – 17. (In Kaz.).

Ulttyq sana. *Bolaşaqqa bağdar: rykhanı jañğıry.* [National intelligence. A look into the future] (2017). // <https://www.youtube.com/watch/>. *Qazaqstan arnası, Aytyğa oñay.* . april – 27. (In Kaz.).